

ענת הלמן

דגניה פינת הוליבוד

תרבות צריכה ופנאי בראשית המדינה

מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי
ירושלים

המערכת המדעית

פרופ' עמנואל אטקס – יו"ר, פרופ' גור אלרואי, פרופ' אלישבע באומגרסון, פרופ' גרשון בקון, פרופ' ירון הראל, פרופ' כנה ורמן, פרופ' מוטי זלקין, מר יחזקאל חובב, פרופ' יעקב שביט

עורך ראשי: יחזקאל חובב
עריכה לשונית: נועה שליטין
מנהלת ההוצאה לאור: חיה פז כהן
הפקה והבאה לדפוס: נעה גרינולד-עסיס

ספר זה יוצא לאור בסיוע

משרד התרבות והספורט

הקרן על שם צ'רלס וולפסון,

המכון למדעי היהדות ע"ש ג'ק, ג'וזף ומורטון מנדל, האוניברסיטה העברית בירושלים

הקרן הלאומית למדע (מענק 42/20)

מכון קרן קימת לישראל לתולדות ההתיישבות והציונות

מסת"ב: 3-370-227-965-978

מספר קטלוגי: 185-1102

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, ירושלים, תשפ"א
אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני,
לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סדר ועימוד: אירית נחום

לוחות והדפסה: דפוס פרינטיב

ירושלים

תוכן העניינים

9	מבוא
19	פרק ראשון: סיגריה בשם "כנסת"
21	תרבות הצריכה
33	פרסומות
42	הצרכן כאזרח נאמן
59	וצרכת בחגך
71	פרק שני: דפוסי צריכה וטעמים
75	מעמד, סטטוס וותק
88	עוד השפעות על העדפות הצרכנים
107	טעמים אתניים ומיזוג גלויות
117	פרק שלישי: להתווכח על טעם
123	בשבחי האחדות ובגנות הפיצול הגלותי
131	בשבחי הייחוד הלאומי ובגנות ה"סנוביזם"
141	בשבחי הפשטות ובגנות הפאר
151	בשבחי האיכות ובגנות הטעם הרע
158	ויכוח רב־שכבתי
168	פרק רביעי: חבילה מאמריקה
172	אמריקה בדמיון הישראלי
185	חלחול, אימוץ וחיקוי
200	מי מפחד מאמריקניזציה ומדוע?

218	פרק חמישי: קורטוב של זוהר
219	קסמה של הוליווד והתגובה האירופית
232	הוליבוד בעברית
245	עמדות המבקרים
263	פרק שישי: הוליבוד בקיבוץ
267	משבר תרבותי?
279	זורעים בדמעה, צופים בשקיקה
300	פרק שביעי: דיון נטול נוסטלגייה בנוסטלגייה ודברי סיכום
321	רשימת מקורות
321	ארכיונים ואוספים
322	עיתונות לסוגיה
324	ספרים ומאמרים
373	מקורות אלקטרוניים
374	סרטי קולנוע שהוזכרו בשם
376	מפתח כללי

מבוא

שבע שנים אחרי שהוקמה מדינת ישראל התריע איש הציבור והעורך אליעזר ליבנה מפני הסכנות המוסריות האורבות ליישוב היהודי הארץ־ישראלי שהיה למדינה ריבונית. בשולי ספר שכותרתו "מבחנה של עצמאות" הוא מנה את "המעצורים הכבירים" הנערמים בישראל הצעירה:

תפיסות סוציאליות והשקפות "אידיאולוגיות" ששירתו את הציונות במחצית הראשונה של המאה העשרים ושוב אינם תואמים את נסיבות הזמן החדש; מבחן השלטון ומבחן הנאת־השלטון שלא עמדנו בו והוא הפך משבר ההנהגה; עלייה קשה להשתרשות ולהתאזרחות מכל שידעה הציונות עד כה; אינטרסים כלכליים וארגוניים כבירי־לחץ, מהם שנוצרו תוך מאמץ חלוצי נועז ועתה הם מעכבים כל ניסיון להבראה; תכונות־נפש שהתגלו בבני האומה בהתקבצם־יחד והן קשות להיווי חברה וקיום מדינה יותר מששעירנו אי־פעם. הציונות נגולה לעינינו בכל קסמיה ובכל אימותיה.¹

ליבנה תיאר את ישראל בשנת 1955 כחברה המתמודדת עם משבר אידיאולוגי, עם נורמות שלטון בלתי נאותות, קשיים בקליטת העלייה ההמונית, היצמדות לנורמות ולדפוסי חשיבה מתקופת היישוב שאינם הולמים את צורכי ההווה ועם קושי בהיתוך של קיבוץ הגלויות. ברי שהגשמת היעד הציוני, שנתלו בו תקוות אוטופיות כה גדולות, הייתה כרוכה במידה כלשהי של אכזבה.

יש לזכור שבמדינת ישראל בעת הקמתה חיו כ־650 אלף יהודים, ובמהלך שלוש שנים הוכפלה האוכלוסייה, ובעבור עשור חיו בישראל יותר מ־1,800,000 יהודים. ארץ ישראל הייתה יעד לגלי הגירה שהלכו וגדלו בתקופת המנדט, אך מספר העולים למדינת ישראל היה חסר תקדים, וכן היחס בין התושבים החדשים לוותיקים. גם ההרכב האתני והרכב הגילים של העלייה הגדולה היו שונים משהיו בקודמותיה: כ־85 אחוזים מהעולים

* כל הציטוטים המופיעים בספר הובאו כלשונם, אך הכתיב עודכן בהתאם לנהוג כיום. יוצאת מן הכלל היא המילה "הוליבוד", שבמכוון לא עודכנה אלא מופיעה לסירוגין בבי"ת ובוא"ו, כפי שהופיעה במקורות ההיסטוריים ובהתאם להקשר שנדונה בו בספר. כן נשמר הכתיב המקורי של כמה מילים אחרות, מאחר שהוא משקף, מדגים וממחיש את התהליכים התרבותיים הנדונים בספר. המקורות שנכתבו אנגלית תורגמו בידי המחברת.

1 ליבנה (תשט"ו).

שהגיעו לארץ ישראל לפני 1948 היו ממוצא אשכנזי, ואילו לאחר הקמת המדינה פחות ממחצית מהעולים הגיעו מאירופה (בעיקר ניצולי שואה) ומאמריקה, ויותר ממחציתם הגיעו מאסיה ומצפון אפריקה; רוב העולים בתקופת המנדט היו בוגרים צעירים, ואילו יותר ממחצית העולים שהגיעו למדינת ישראל היו זקנים וילדים.²

אף שהאוכלוסייה ביישוב היהודי הייתה רבת גוונים, בסוף תקופת המנדט היא הייתה הומוגנית ומגובשת למדי: בשנת 1948 יותר משליש מבני היישוב היו ילידי הארץ, ומתוך מי שהיגרו אליה 65 אחוזים כבר היו בה במשך יותר מעשור. ואולם עד שנת 1953 ילידי הארץ היו רק 29 אחוזים מכלל האוכלוסייה הישראלית היהודית ויותר משבעים אחוזים מקרב העולים היו בארץ פחות מחמש שנים.³ הבדלים בין ותיקים ממוצא אשכנזי ובין עולים חדשים מארצות האסלאם לו לא פעם בחוסר הבנה, בחוסר אמון, בדעות קדומות ואף בעימותים. בדרך כלל עולים חדשים מאירופה, שהגיעו מרקע תרבותי ולשוני דומה יותר לרקע של הוותיקים בני דור המייסדים, התאקלמו ביתר מהירות וקלות.⁴ הוותיקים חשו חובה ואחריות כלפי העולים החדשים, ובצידן הסתייגות ואף רתיעה.⁵ הסופר והעיתונאי ג'ורג' מייקס ביקר בישראל בסוף 1949 והתרשם שרבים מהוותיקים רואים בעולים החדשים יוצאי ארצות האסלאם "קרובי משפחה עניים, לא אחים".⁶

העולים שוכנו במחנות זמניים לצורך קליטה ראשונית, אך מאחר שמגורי קבע לא היו בנמצא, רבים נותרו שם במשך חודשים ואף שנים. המעברות – שכונות של אוהלים, צריפים ופחונים – הוקמו גם הן כפתרון זמני אך שיכנו לא פעם את משפחות העולים למשך שנים ארוכות. תנאי החיים במחנות ובמעברות היו קשים: הם היו צפופים, חסרו התקנים סניטריים נאותים או אספקה סדירה של מים וחשמל, וברובם לא הייתה גישה לטלפונים ולתחבורה ציבורית.⁷

2 ליסק (תשנ"ח), עמ' 13; אנוך (2001), עמ' 84–87, 90–94; סיקרון (תשמ"ז), עמ' 32–42; Gat (2002), p. 19.

3 דרורי (2006), עמ' 247; סיקרון (תשמ"ז), עמ' 42.

4 אנוך (2001), עמ' 95–105; גלעדי (2002), עמ' 10; רוזין (2008). על דעות קדומות הדדיות ראו ספיר (1951), עמ' 8, 14, 17, 28. על קשיי קליטה גם של עולים מאירופה ראו Silber (2008); קוסבסקה (2010).

5 רוזין (2002); רוזין (2008); Rozin (2016b), pp. 126–127, 148–155.

6 Mikes (1950), pp. 39–40. וראו גם מאיר-גליצנשטיין (2009), עמ' 121; Patai (1953), pp. 287–288.

7 Mikes (1950), pp. 150–155; Gat (2002), pp. 196–198; Goldstein (2016), p. 24. וראו גם מאיר-גליצנשטיין (2009), עמ' 110. על הפיזור הגאוגרפי של העולים ראו סיקרון (תשמ"ז), עמ' 45–50. את תנאי החיים במחנות ראו בתוך יומני גבע, 1951–1950, א"ש, VT GE 01, VT GE 02.

המוסדות האמונים על קליטת העולים חסרו את האמצעים לספק להם את השירותים הדרושים, שכן העלייה הגדולה החלה כשהארץ עדיין הייתה שרויה במלחמת העצמאות,⁸ והמדינה שיוועה להון רב בעת מחסור חמור במטבע חוץ. רוב העולים החדשים נזקקו לתזונה, לטיפול רפואי, לדיור ולעבודה, אולם המלחמה ייבשה חלק גדול ממערכת הייצור וניתקה את יחסי החליפין של ישראל עם שכנותיה. לנוכח המצוקה והאינפלציה הגואה הנהיגה הממשלה בשנים 1949–1953 פיקוח וקיצוב שנודעו בשם "משטר הצנע". במחצית השנייה של שנות הארבעים רווחו בעולם המערבי דגמים של כלכלה מתוכננת ורבת מעורבות ממשלתית, ומגמה זו תאמה את התרבות הפוליטית של מפלגת השלטון, בעלת הנטייה הסוציאליסטית. הממשלה התערבה אפוא בכלכלה באמצעות שמירה על מחירים נמוכים וחלוקת המשאבים המצומצמים באופן שוויוני בין האזרחים. ואולם הגירעון במאזן התשלומים נותר בעינו והאינפלציה לא דוכאה. התמיכה הציבורית במשטר הצנע נחלשה והשוק השחור שגשג. בשנת 1952 שונתה המדיניות הכלכלית והתמקדה באיוון הגירעון. אומנם השנים 1952–1953 היו שנות מיתון כלכלי, אך כושר הייצור המקומי גדל מאוד. אף שמשטר הצנע הסתיים באופן רשמי רק בשנת 1959, משנת 1953 הוסר בהדרגה הקיצוב מרוב מוצרי הצריכה.⁹

בתוך השנים הנדונות בספר יש להבחין בין שתי תקופות משנה: השנים 1949–1953 היו תקופה של משק חירום ומדיניות מיתון, ואילו השנים 1954–1956 היו שנות התאוששות כלכלית ותחילתה של צמיחה יציבה. חוקר ההיסטוריה הכלכלית נחום גרוס מונה בין גורמי הצמיחה המהירה את גידול כוח האדם במשק, הסתגלות העולים, ההשקעות של הממשלה בפיתוח תעשייה, תשתיות ושירותים, הקרקעות, המים והמבנים שהועברו מבעלות ערבית לידי המדינה, ושיפורים טכנולוגיים וארגוניים.¹⁰ נשוב עתה אל אליעזר ליבנה, חבר מפא"י שהחזיק בעמדה פוליטית ומדינית עצמאית והחל את דרכו בארץ בתור פועל כבישים וחבר קיבוץ עין חרוד. בעת שכתב את הדברים שצוטטו לעיל היה בעליה של "וילת המריבה" בקריית היוכל. בשנת 1953 הובאה לפני

תצלומים מהשנים 1953–1954, אצ"מ, 1335137, 13327; תצלומים מאת זולטן קלוגר, 1955, אצ"מ, 1281915, 1281924. על ממדי העלייה, מאפייניה וקליטתה ראו Rozin (2016b), pp. 118–126. על אורחות החיים במחנות ובמעברות ראו בהרד (2019).

8 מאחר שהמחקר עוסק ברובו באוכלוסייה היהודית הציונית, משמשים בו ברובו המונחים שהיו בשימוש באוכלוסייה זו ("מלחמת העצמאות", "עלייה"). כאשר הוא פונה לעסוק באוכלוסיות אחרות משמשים מונחים אחרים.

9 גרוס (1997), עמ' 138–142. וראו גם ברקאי (תשס"ה), עמ' 42–44, 55–61; נאור, מרדכי (תשמ"ז), עמ' 108–109; גלעד (2002), עמ' 25–39; גנחובסקי (תשמ"ז).

10 גרוס (1997), עמ' 143–144. וראו גם גלעד (2002), עמ' 40–42; ברקאי (תשס"ה), עמ' 66–67.

המוסד לביקורת של מפא"י שאלה בדבר הבית שליבנה בנה בכספי ירושה, חסכונות פרטיים ומשכנתאות. היה זה בית דו־קומתי בן חמישה חדרים ומרתף. מזכירות המוסד לביקורת קבעה שהבית חורג מהנורמה המקובלת במפלגה ואסרה על ליבנה להתגורר בו אף שמומן באמצעים כשרים. ליבנה סירב לקבל את הדין וטען שרבים בצמרת מפא"י משתכנים בבתיים גדולים ומפוארים מביתו. יתר על כן, הוא גרס שאין המפלגה רשאית להתערב באופני השימוש של חבריה ברכושם הפרטי, כל עוד הושג כחוק. עוד טען שביתו משמש אך עילה נוחה לרדוף אותו בשל עמדותיו, החורגות מקו המפלגה הרשמי. במהלך 1954 נאבק ליבנה לשווא נגד ההחלטה. ליבנה כתב שהאידיאולוגיה אשר שירתה בעבר את המפעל הציוני אינה רלוונטית עוד וקרא לשנותה.¹¹

את הביקורת הפנים־מפלגתית והחיצונית שהושמעה נגד הווילות של ראשי מפא"י יש להבין אל מול הבדונים והפחונים הדלים שהיו פזורים באותן שנים ברחבי הארץ, וכן לנוכח האקלים האידיאולוגי הכרוך באתוס הממלכתי שעיצב דוד בן־גוריון.¹² יש המדגישים את הפן המוסדי של הממלכתיות, את צידה האופרטיבי והסימבולי,¹³ אולם בשונה מאטטיזם, המתמקד בריכוזיות של מוסדות המדינה וסוכניה, בן־גוריון ביקש לכונן באזרחים מחויבות אקטיבית כלפי המדינה. הממלכתיות נועדה לעורר באזרחים כבוד כלפי סמכות המדינה וחוקיה, ובה בעת להצית בהם תחושה של מחויבות לאומית ולאחד את העם היהודי המפוצל לכדי אומה אחידה. אם הציונות ביקשה מראשיתה ליצור יהודי חדש חזק, אמיץ ופעיל, היפוכו של סטראטיפ היהודי הישן הגלותי, הרי הממלכתיות נתפסה כמכשיר לגיבוש הישראלי החדש.¹⁴

הממלכתיות נתפסה גם כהמשך של האידיאולוגיה החלוצית והחלתה על כלל האוכלוסייה הישראלית. אומנם החקלאות ועבודת הכפיים עדיין תוארו כמשימות חשובות, אך כעת בן־גוריון ביקש להרחיב את מושג החלוציות ולהקיף בו כל מלאכה, עיסוק ותחום המועילים למדינה. הוא ביקש ליצור קשר ישיר בין האזרח, שיתגדב

11 מ' מייזלס, "המחלוקת על בית ליבנה ודעותיו", מעריב, 20.4.1954; "פרשת ביתו של ליבנה מכה גלים", חירות, 27.4.1954; זאב אלתגר, "עיתונאי בדגניה", העולם הזה, 20.5.1954; "אור חדש על פרשת אליעזר ליבנה", חירות, 23.10.1959; ליבנה (תשט"ו), עמ' 104–111. על המוסד לביקורת ונושא השיכון ראו בראלי (תשס"ג), עמ' 92–101.

12 על מושג הממלכתיות ראו Kedar (2002). להשוואה ראו Edgerton (2011), pp. 6, 40, 42.
13 לדוגמה ראו דון־יהיא (2008), עמ' 57.

14 Dowty (1995), pp. 36–37; Don-Yehiya (1995), pp. 176, 180; Kedar (2002), p. 129; Yanai (1996), p. 136. על תפקיד הממלכתיות באיחוד הקהילה הפוליטית המבוזרת של תקופת היישוב ראו בראלי (1999), עמ' 25–27, 36–37; דאוי (2001), עמ' 5–6; Alattout (1995), p. 37; Dowty (1995), p. 44 (2008).

לפעול למען המטרה הלאומית מרצונו, ובין מוסדות המדינה, שיגדירו מטרה זו ויספקו לאזרח את האמצעים להשיגה.¹⁵ ברם, במידה רבה הממלכתיות הייתה ניסיון לעצור את הירידה שהתרחשה בפועל בהתנדבות החלוצית. גם בתקופת היישוב יושמה החלוציות הלכה למעשה רק בידי מייעוט קטן, אך היא זכתה להערצה ולתמיכה עקרונית של כלל האוכלוסייה הציונית.¹⁶ בעקבות המאמץ המרוכז שהושקע בייסוד המדינה ובניצחון במלחמת העצמאות נפוצה בקרב ישראלים עייפות, ודומה היה שהחלוציות איבדה מזוהרה. בן-גוריון ומנהיגים אחרים הביעו אכזבה ותסכול מ"נפילת המתח החלוצי", אך הנוער לא נהר בהמוניו לנגב, אף לא בעקבות הדוגמה האישית שהציב בן-גוריון.¹⁷ אף על פי כן האתוס הממלכתי זכה להסכמה ציבורית עקרונית רחבה ולכן ערכיו זכו למעמד הגמוני בתחום הרעיוני והרטורי. גם כאשר החלוציות לא יושמה בהכרח במישורים מעשיים, חברתיים ופוליטיים, היא טבעה את חותמה בעולמם הרגשי של חלקים נרחבים בציבור הישראלי.¹⁸ היא שימשה מסגרת מושגית וסיפקה נקודת התייחסות ערכית עבור ישראלים, גם אם התרחקו מהטורייה ואפילו כאשר התגוררו בוויולה.¹⁹ ההגמוניה הושגה ושומרה בעזרת שילוב של אטסיוז וממלכתיות: הערכים האזרחיים אליבא דבן-גוריון סיפקו את התוכן, ומוסדות המדינה מילאו תפקיד של סוכנים שהפיצו ואיששו אותם. יש לציין שאף יריבים פוליטיים של בן-גוריון, מימין ומשמאל, שחלקו על עמדותיו במגוון תחומים, היו שותפים לאמונתו שהמדינה מחזיקה בזכות, ואף בחובה, לחנך את החברה ולעצבה מלמעלה.²⁰ הרקע לוויכוח על רמת החיים בישראל היה לא רק עלייה המונית שנזקקה לעזרה בקליטתה ולא רק מציאות כלכלית בתר-מלחמתית קשה, אלא גם מערכת ערכים הגמונית שקראה לפרט להתגייס למשימות הלאום ולהפגין אחווה חברתית.

- 15 ניר (תשנ"ב), עמ' 116–125; צחור (תשס"ז), עמ' 137. וראו דרורי (2000), עמ' 30, 32; בן-אברם וגיר (תשנ"ה); קבלו (2003), עמ' 125–126, 152–153; Gelber (1996), pp. 450–451. וראו גם Kedar (2010), pp. 42–43.
- 16 Gelber (1996), pp. 450–451; קבלו (2003), עמ' 143; הלמן (תשס"ח), עמ' 117–118.
- 17 בראלי (1999), עמ' 38–39; צחור (תשס"ז), עמ' 153–155; רוזין (2005), עמ' 188; רוזין (2008), עמ' 137; בן-פורת (תשנ"ט), עמ' 113–114; ליסק (תשנ"ח), עמ' 38, 53–54; גלעדי (2002), עמ' 60; שפירא (תשנ"ז), עמ' 255–262; קבלו (2003), עמ' 134; Kabalo (2008), p. 453; Gelber (1996), pp. 99, 103.
- 18 דן הורוביץ מצוטט אצל גוטוין (2010), עמ' 214. על ההבדל בין דוקטרינה לאתוס ראו שם, עמ' 216. על הסתירות בתפיסת הממלכתיות של בן-גוריון ראו הורוביץ (1993), עמ' 46.
- 19 Helman (2014), p. 190.
- 20 שביט, יעקב (תשנ"ב), עמ' 66–68; Helman (2014), p. 15.

ספר זה בוחן היבטים אחדים של תרבויות הצריכה, הטעם והפנאי בשנותיה הראשונות של המדינה ובודק את מקומם על הציר שבין הפרטי לציבורי. ציר כזה מתווה הכלכלן אלברט אוטו הירשמן בחיבורו *Shifting Involvements*. הירשמן מבקש להבין מדוע בני אדם בוחרים לעבור מעיסוק באינטרסים הפרטיים שלהם אל פעילות ציבורית ולהפך, ודן בתנודות בין תקופות של מעורבות אינטנסיבית בענייני הציבור ובין תקופות של התמקדות כמעט בלעדית בשיפור המצב של הפרט ומשפחתו, בעיקר במישור הכלכלי. הוא קושר תנודות אלו לאכזבה שאדם עלול לחוות הן בעקבות פעולות צרכניות הן בעקבות מעורבות בענייני הכלל. אכזבה ממעורבות מעין זו יש בה להחליש את האידאולוגיה השלטת – שכן גם הבחירה להתרכז בענייני הפרט ומשפחתו, ולא רק העיסוק הציבורי, כרוכה באידאולוגיה – ולעורר חיפוש אחר אידאולוגיה חלופית. לשיטתו של הירשמן התנודות הללו בחייו של הפרט מתונות ושפירות, ואילו בחברה המערבית יש נטייה מופרזת לדלג מתקופות ארוכות של התרכזות באינטרסים פרטיים אל התפרצויות קיצוניות של ציבוריות.²¹

לדברי הירשמן בפעילות הציבורית אין הפרדה בין העונג ובין הדרך להגשמתו: התהליך חשוב לא פחות מהשגת המטרות הסופיות, ולכן הפעילות הציבורית מספקת לאדם תחושה מענגת ומשכרת – גם אם לעיתים אינה אלא אשליה – שהוא יכול לשפר את המצב הקיים. כאשר אנשים רבים בוחרים לעסוק בפעילות ציבורית, אפילו הם רק חלק קטן באותה חברה, ייתכן שלבחירה זו תהיה השפעה ניכרת. אירועים קיצוניים דוגמת מלחמות ומהפכות משפיעים על מידת ההתמקדות בענייני הכלל, אך לעיתים דווקא השגת היעדים או ציפיות מפליגות שלא התגשמו, והולידו אכזבות מתוצאות המהפכה, מחוללות תנודת-נגד אל עבר ענייני הפרט ותרבות הצריכה.²²

האם אפשר לראות בעלייה ברמת השיכון של מי מבכירי מפא"י תנודה מהסוג שהירשמן מצייר מפעילות ציבורית אל פעילות למען רווחה כלכלית פרטית? הקמתה של מדינת ישראל הייתה כרוכה בהתגייסות ממושכת, במהפכה לאומית בת עשרות שנים, במאבק ארוך ובמלחמה קשה. האם הנסיגה מהציבורי אל הפרטי, שהתבטאה בסגנון החיים, נולדה מתוך רגשות אכזבה בעקבות הגשמת היעד הלאומי? כיצד שיקפו העמדות שהובעו בדיון הציבורי בעניין "וילת המריבה" את תנודותיה של המעורבות בחברה הישראלית הצעירה בין המישור הציבורי ובין תרבות הצריכה? אלה הן מקצת השאלות שידונו בספר זה, אף שאינו מתמקד בפרשיות פוליטיות ידועות דוגמת פרשיית הווילה

Hirschman (1982), pp. 3, 10, 67–72, 131–133 21

שם, עמ' 13, 22, 89–91, 94–95. 22

של ליבנה, אלא מפנה את הזרקור אל תופעות חברתיות שכיחות, מבוזרות ובנליות, שלא כולן זכו בשעתן לתשומת לב ציבורית מרובה, אם בכלל. הספר דן בתחום החמקמק של טעם,²³ הן בביטויי האידיאולוגיים הישירים הן בביטויי החברתיים העקיפים; הוא מצביע על מגמות (מוקדמות מכפי שנהוג לתארכן) של אמריקניזציה ובודק באמצעותן את תופעת ההשפעה התרבותית לרכיביה ורבדיה; הוא בוחן את דרכי ההתמודדות עם מציאות היום-יום, החל ברצינוניזציה והמשך באסקפזם.

המחקר בוחן את שמונה השנים שבין מלחמת העצמאות למערכת סיני. שנים אלו נבחרו בשל היותן תקופת רצף בין מלחמות. השימוש במאבקים מזוינים כקו תוחם למחקר אינו נובע בהכרח מנטייה אידיאולוגית מיליטנטית או מהתמקדות בנושאי מחקר צבאיים,²⁴ אלא מהכרה בהשפעה החזקה של מלחמות. המלחמה, כפי שג'ורג' אורוול כותב, היא המחוללת הגדולה ביותר של שינוי: היא מאיצה תהליכים, מוחקת דקויות ומעלה את המציאות אל פני השטח.²⁵ ואומנם, מדינת ישראל בילתה את החודשים הראשונים לקיומה במלחמה כוללת. אף שהקרבות נמשכו עד מרס 1949, בראשית שנה זו תוצאות המלחמה הוכרעו לטובת ישראל, ובהדרגה נחתמו הסכמים לשביתת נשק עם מדינות ערב. מערכת סיני נפתחה באוקטובר 1956 – לא הייתה זו מלחמה כוללת, אבל היא הפרה את שגרת השנים שקדמו לה; ההצלחה הצבאית לא תורגמה לשינוי טריטוריאלי, אולם מערכת סיני שיפרה את מעמדה הבין-לאומי של ישראל והקנתה להנהגה ולתושביה תחושה חדשה של ביטחון צבאי. לא בכדי יש היסטוריונים הרואים בה את סיום הפרק הראשון בתולדות המדינה הריבונית.²⁶ בבואנו לבדוק תופעה יום-יומית דוגמת תרבות צריכה, יש אפוא יתרון בבחינתה לאורך תקופה רציפה של שגרה, או למצער של ניסיון להשיג ולכונן שגרה, כתקופה ששררה בישראל בשנים 1949–1956.

כיצד נתפסה תרבות הצריכה בשנים אלו בכללה ואיך בא הדבר לביטוי במודעות פרסומית? זהו נושאו של הפרק הראשון. בניתוח פרסומות למוצרים ולשירותים מתגלה כיצד מפרסמים ניסו לשכנע את הקהל הישראלי, באמצעות פריטה מילולית וחזותית

23 על הפער שבין שפע תאוריות על טעם ובין מיעוט מקרי חקר בנושא ראו, Woodward (2001), p. 130; Harvey, Press and Maclean (2011), p. 246

24 כפי שנטען אצל הרצוג (2000), עמ' 212–213.

25 מצוטט אצל Moser (1998), p. 195

26 בר-און, מרדכי (1997), עמ' 26; בר-און, מרדכי (1999), עמ' 71; בר-און, מרדכי (תשס"א), עמ' 250–251; וייץ (תשנ"ח), עמ' 241–244; שלום (תשנ"א), עמ' 146; עברון (1989), עמ' 229–230; רוזנטל (1997), עמ' 192–193; 355–373, pp. Hadari-Ramage (1995)

על ערכים של נהנתנות פרטית אך גם בעזרת שילוב של ערכים לאומיים. הפרק השני מציג את הבחירות הצרכניות של ישראלים על פי שייכותם לקבוצות – מעמד, עדה, מגדר, גיל ודת. הפרק השלישי סוקר את הדיון הציבורי בנושא הטעם ובוחן כיצד העילית התרבותית נאבקה במגוון אשר שרר בפועל. בין נימוקיהם של אנשי העילית אפשר למצוא את החשיבות של האחדות הלאומית, הייחוד הישראלי, הצניעות והאיכות האסתטית. הם יצאו נגד פיצול תרבותי, נגד חיקוי עיוור של תרבויות זרות, נגד ראוותנות ווולגריות.

הפרק הרביעי בודק מערכות דימויים ומגמות צרכניות בישראל בתקופת המלחמה הקרה. אף שבמשך שנים אחדות החזיקה ישראל בעמדה רשמית של אי-הזדהות עם אחד הגושים, ולמרות השמאלתו של השמאל בתקופה זו שבה נדחק לאופוזיציה, ניווכח שבתחומי צריכה ובידור נמשכו ישראלים רבים כבחבלי קסם אחר מוצרי צריכה ותרבות אמריקאיים, או למצער אחר דימויי הפופולריים של ארצות הברית. דימויים אלו נפוצו בראש ובראשונה בתיווכו של הקולנוע ההוליוודי. הפרק החמישי סוקר את התקבלותו של הקולנוע ההוליוודי בישראל. בעוד קהל הצרכנים נהה בשקיקה אחר מוצריה של תעשיית הקולנוע האמריקאית, המבקרים ונציגים אחרים של העילית הביעו התנגדות לסרטים האמריקאיים על רקע אומנותי ואידיאולוגי. אפילו מי שבחרו באידיאולוגיה ובדרך חיים בלתי אמריקאיות בעליל, הלוא הם חברי הקיבוצים דאז, לא נמנעו מצפייה קולקטיבית בסרטים הוליוודיים. בילוי ופנאי בקיבוץ הם נושא של הפרק השישי. הפרק השביעי והאחרון דן במקומה של הנוסטלגיה בציר שבין פעילות ציבורית לצרכנות פרטית.

פרקי הספר עוסקים בייצוגים חזותיים ומילוליים של מגמות אשר רווחו בחברה הישראלית הצעירה ושל תהליכים שהתרחשו בה. ההיסטוריון רוז'ה שארטייה גורס שבחינתם של ייצוגים מאפשרת לפענח את תפיסות המציאות בחברה הנחקרת ומבהיר שיש לבחון את הקשרים בין הייצוגים להתנהגות, בין המישורים הפוליטיים לחברתיים. לדבריו הצרכנות התרבותית היא סוג של יצירה, שכן הצרכן מבטא את עצמו דרך טובין, שירותים וטקסטים שיצר זולתו. לפיכך שארטייה ממליץ לבדוק הן את התוצרים התרבותיים הן את המבנים החברתיים ולעמוד על הקשרים ביניהם, מבלי להניח מראש שהאחד משקף בהכרח את האחר או מכתוב את דרכו.²⁷

27 Chartier (1988), pp. 7–10, 13–14, 40–44, 47–48, 104, 109–110. שארטייה נשען על הגדרותיו הרעיוניות של מישל דה סרטו, כפי שהן מופיעות בתוך Certeau (1984), pp. xi–xxiv, אך מוסיף עליהן מתודולוגיה היסטוריוגרפית שימושית.

כדי ליישם את עצותיו הנבונות של שארטייה ואת גישתו הזהירה ולהשיג את מטרותיו של מחקר זה, נאספו מאות מקורות חזותיים ומילוליים מסוגים שונים ובהם תצלומים וסרטים, פרסומות וקריקטורות, מסמכים ארכיוניים וקטעי עיתונות. בעזרתם שוחזרו דפוסים התנהגותיים, סיווגים תרבותיים וייצוגים סמליים שאפיינו קבוצות בחברה הישראלית בשנותיה הראשונות של המדינה. הספר בעל אופי לקטני ובנוי כפסיפס. פיסות המידע הקטנות והאנקדוטות הורכבו לכדי תמונה היסטורית שלמה ומבוססת בעזרת עקרון הרוויה:²⁸ יש שלב שבו העדויות המצטברות, גם כאשר מצליבים ראיות מתחומים שונים, חוזרות ומצביעות על אותם הכיוונים, חוזרות ושונות את אותם ההיגדים, וכך הן מנתבות את המישור הפרשני ומאששות אותו. הצעות השוואתיות לתופעות מקבילות בחברות אחרות מסייעות למקם את מקרה החקר הישראלי בהקשר תרבותי רחב.

"דגניה פינת הוליבוד" מבקש לשרטט תפיסות ומושגים רווחים, אשר בשנים הראשונות של המדינה היו מסגרת לתגודות בין מעורבות למען הכלל הלאומי ובין פעילות צרכנית למען רווחת הפרט ומשפחתו. לא כל התפיסות והמגמות זכו לאותה מידה של דוקטרינציה מודעת ומכוונת – היו שלא גובשו לכדי רעיונות סדורים, אלא הובעו רק בביטויים עקיפים ומרומזים. כשם שדגניה, אם הקבוצות והקיבוצים, סימלה את הנאמנות הלאומית החלוצית, החקלאית, המקומית והאותנטית, כך מנגד הוליווד (או כפי שאייתו לעיתים וביטאו את השם בשנים הנדונות – "הוליבוד"²⁹) סימלה את שיא הזהרה, הנהנתנות והעושר החומרי תוצרת חוץ. בספר יתואר כיצד ישראלים נמשכו בעת ובעונה אחת אל דגניה ואל הוליווד, ואף יתברר כי החברה הישראלית בכללה לא עברה מקוטב אחד אל משנהו במעבר נחרץ, פתאומי או חד-משמעי.

28 על "עקרון הרוויה" של ברטו ראו (Bernstein (2012), p. 24

29 ראו לעיל, בהערת הפתיחה. בציטוטים השתמשתי בהוליווד / הוליבוד על פי המקורות הראשוניים, כדי להצביע על כך שאיות המילה היה גמיש ובהתהוות. במהלך הספר, בכותבי על הוליווד – תעשיית הסרטים האמריקאית, השתמשתי בכתוב המקובל כיום, הוליווד. ואולם בפרק הסיכום, כאשר אני דנה בהוליווד כדימוי של שפע וזהר בדמיון הישראלי, אני משתמשת במכון באיות הארכאי, שהיה יותר נפוץ בתקופה – הוליבוד.